

De bodem in de Nederlandse taal

Bodem - gezegdes, namen en plaatsen

Nederlanders zijn op vele manieren met elkaar en met het land verbonden. De bodem is doorgedrongen in de taal in gezegdes, evenals in de namen van mensen, dorpen en steden. Er zijn talloze uitdrukkingen, gezegdes en spreekwoorden die betrekking hebben op de bodem.

Door: Alfred Hartemink

Over de auteur:

Prof. dr. A.E. Hartemink, Hoofd vakgroep bodemkunde, University of Wisconsin-Madison, Verenigde Staten, ✉ hartemink@wisc.edu

DE NEDERLANDSE BODEM

De bodem is de basis van de Nederlandse welvaart. Sinds de eerste mensen er neerstreken, zo'n 37.000 jaar geleden, is er hard gewerkt om het land vruchtbaar te maken. En met succes, want de Nederlandse bodem is thans hoog productief en ruim de helft van het land wordt gebruikt voor land- en tuinbouw. Dat was niet altijd het geval. Grote delen in het oosten en zuiden waren te droog, verstoven of de voedingsstoffen ontbraken. In het westen en noorden was het te nat of kwam het zeewater geregeld binnen. Onderzoek, eerst empirisch door boeren en later systematisch door onderzoekers, ontrafelde de gebreken en benodigheden van de Nederlandse bodem. Chemisch en fysisch bodemonderzoek, gecombineerd met inzichten over de ruimtelijke verdeling van de bodem, optimaliseerden landgebruik en liet zien waar bodemverbetering nodig was. De bevolkingsdruk is altijd vrij hoog geweest, zodat er een noodzaak was om bodemonderzoek te doen, of zoals professor Cees Edelman het samenvatte: "Van de bodem hebben we altijd geleefd en daar zullen we altijd van moeten leven. We hebben geen synthetisch voedsel. We moeten van die bodem dus alles afweten."

Ongeveer de helft van Nederland ligt beneden zeeniveau en zonder dijken, duinen en gemalen zou het onder water zijn. Meer dan 90 procent van van het land heeft grondwater op minder

dan 140 cm diepte gedurende de winter of het vroege voorjaar. Zandige bodems beslaan 43 procent van het land, zeeklei 24 procent, rivierklei en leem 8 procent, en veen ongeveer 14 procent.¹ In het diepe zuiden en op sommige flanken van de Veluwe liggen fijne afzettingen die er door de wind zijn neergelegd, ook wel löss genaamd. De eerste bodemkaarten van Nederland onderscheiden bodems voornamelijk op basis van haar samenstelling: zand, klei en veen.

DE BODEM IN DE TAAL

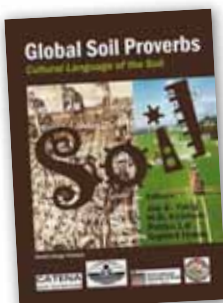
Er zijn talloze bodem- danwel grondgerelateerde gezegdes, uitdrukkingen en spreekwoorden in de Nederlandse taal. Met 'grond' wordt eerder het materiaal bedoeld, terwijl 'bodem' de omschrijving is van het geheel waarin bijvoorbeeld planten groei-

De culturele betekenis is ook:
de bodem onder ons bestaan

en. Bodemgezegdes hebben vaak een financieel aspect (winstgevend, geen schulden, minimum prijs) maar sommigen verwijzen naar iets neerbuigends en destructiefs. Gezegdes en spreekwoorden met het woord grond zijn talrijker maar de strekking is niet zo veel anders: ze hebben een ietwat negatieve ondertoon, gebrek aan succes, failliet, kritisch, oneerlijk, vernietigend.

VEEN, ZAND OF KLEI

Er zijn diverse gezegdes met zand, klei of veen. Ondanks de uitgestrektheid van veengronden, met name in het westen en noorden van het land, zijn er voor zover ik weet maar twee gezegdes met veen, of zoals de definitie van veen ook wel luidt: Veen is land dat niet te belopen, en water dat niet te bevaren is. Er is veel over het veen geschreven (*Mijn kinderen eten turf*) en onwillekeurig dwalen de gedachten af naar Thomas Roosenboom's *Publieke Werken*: "Niemand ging naar het veen, je kwam er terecht. Je klom er niet naar op, je viel er uit een ander leven in neer, als een afgebroken tak, en zulke takken raak-

COVER VAN HET BOEK OVER DE BODEM IN SPREEKWOORDEN, GEZEGDEN EN NAMEN IN 32 VERSCHILLENDE TALEN. DIT ARTIKEL IS GEBASEERD OP HET NEDERLANDSE HOOFDSTUK IN DIT BOEK. REFERENCE: JAE E. YANG; M. B. KIRKHAM; RATTAN LAL; SIGBERT HUBER, EDS (2018) GLOBAL SOIL PROVERBS: CULTURAL LANGUAGE OF THE SOIL. SCHWEIZERBART SCIENCE PUBLISHERS, STUTTGART, GERMANY. US-ISBN: 1-59326-271-X

Gezegde	Betekenis
Bodem	
Verhalen met dubbele bodem	Met twee bedoelingen, betekenissen
De bodem inslaan	Vernietigen
Tot de bodem toe leeg	Geheel en al leeg
Zonder bodem zijn	Onverzadelijk zijn
Iets tot op de bodem uitzoeken	Zeer grondig
Een bodem in de markt leggen	Een minimumprijs vaststellen waaronder niet verhandeld wordt
Op de bodem van het hart	In het diepste waar de innigste, geheimste wensen en aandoeningen verborgen liggen
Een eerlijk ambacht heeft een gulden bodem. Een handwerk heeft een gouden bodem	Winstgevend, een goed vakman verdient altijd zijn brood
De lijdensbeker tot de bodem	Al het slechte, tot het laatste toe, over zich heen krijgen
Op een effe bodem staan	Geen schulden (meer) hebben
Grond	
Aan de grond genageld	Perplex
Door de grond willen zinken	Schamen
Iets met de grond gelijk maken	Verwoesten
Laag bij de grond blijven	Benepen van opvatting
Iets uit de grond kunnen stampen	Uit het niet doen ontstaan
Een gebouw tegen de grond gooien	Afbreken
Een filosoof van de koude grond	Van weinige betekenis
Aan de grond lopen	Geen mogelijkheid meer hebben om zijn bedrijf voor te zetten
Vaste grond onder de voeten hebben	Veilig zijn
Niet van de grond komen	Geen succes hebben, niet slagen
Geen voet aan de grond krijgen	Geen terrein winnen
Iemand in de grond trappen	Door felle kritiek vernietigen
In de grond boren	Een (zee)schip ten ondergang brengen
Ergens geen grond in kunnen krijgen	Iets dat, ondanks veel wassen of schoonmaken, vuil blijft
Een schip aan de grond zetten	Op vast bodem om zinken te voorkomen
Te gronde gaan	Doodarm worden, verloren gaan
Rusten op goede gronden	Motief, aanleiding (juridisch)
Een grond van rechtvaardiging; iets op goede gronden beweren	Met degelijke argumenten
Van alle gronden ontbloeit	Zonder de minste redenen
Op grond van	Diepste onderdeel van iets
De gronden van een wetenschap	Beginselen
Uit de grond leren	Van meet af aan
Uit de grond van het hart	Beginselen, diepste deel van iets
Geen grond houden	Geen steek houden, niet correct zijn
Geen poot aan de grond kunnen krijgen	Geen schijn van kans blijken te hebben
Laag bij de grond	Onerlijk
Gods wegen zijn ondoorgrondelijk.	Er gebeuren soms rare dingen
Het grondsop is voor de goddelozen	Gezegd van iemand die het laatste restje uitdrinkt
Hij heeft niet meer grond dan er onder zijn nagels zit.	Een straatarme boer
Stille waters hebben diepe gronden	Zij die weinig zeggen hebben vaak het onvoorspelbaarste karakter
Als paddestoelen uit de grond schieten	Snel en in grote massa tevoorschijn komen
Veen	
Waar men in het veen is, ziet men op een turfje niet	Waar veel is hoeft men niet te sparen
Turf naar de venen sturen	Nutteloos werk verrichten
Zand	
Zand erover	Niet verder over spreken
Als droog zand aan elkaar hangen	Zonder samenhang zijn, geen structuur hebben
Ontelbaar als het zand der zee	Onberekenbare hoeveelheid
Talrijk als het zand dat aan de oever der zee is	Ontelbaar (Gen. 22,1)
In het zand schrijven	Iets doen of maken wat weinig duurzaam is
In het zand liggen, zand verkopen	Dood zijn
Kop in het zand steken	Niet uit zijn ogen willen zien
In het zand bijten	Neervallen, van zijn paard vallen
Op het zand zitten	Alles kwijt zijn
De hakken in het zand zetten	Koppig
Iemand zand in de ogen strooien	Bedriegen, misleiden
Hij heeft een zandwinkeltje	Hij is begraven
Die van de klei vrijt niet met die van het zand	Die mengen niet
Zand schuurt de maag	Stel je niet aan
Op zand of op zandgrond bouwen Op zand wast dit produkt het welgs	Op losse grondslag iets ondernemen, ijdele verwachtingen koesteren
Klei	
Hij heeft in de klei gereden	Hij heeft een grote teleurstelling ondervonden
In de klei rijden of zitten	Zich in gevaar begeven, in gevaar zijn
Er is klei aan de knikker	Er is iets niet in orde
Er is klei aan de kloet (aan de pols)	Daar zit veel geld
Van of uit dezelfde klei gebakken zijn	Van dezelfde afkomst, van gelijke aard
Uit de klei getrokken zijn	Van het boerenland afkomstig, boers in zijn manieren zijn

Plaatsnamen (voorbeelden)	Familienamen (voorbeelden)
Zandvoort	van de Zanden
Loon op Zand	Zandstra
Hoogezand-Sappemeer	Zandman
Breezand	Santbergen
Santpoort	Zandkamp
Kleiburg	Kleibeuker
Kleiweg	Kleiwegt
Kleiwerd	Kleiboer
Veendam	Kleisterlee
Vinkeveen	van Veen
Veenhuizen	Veeninga
Aarlanderveen	Ederveen
Roelofarendsveen	Venekamp
Exloërveen	Veenman
Heerenveen	Veenstra
Waddinxveen	Veenhuis
Gieterveen	Veenhof
Veenendaal	

ten gauw hun eigenschappen kwijt. Ze kregen allemaal dezelfde kleur, gingen lijken op alle andere takken die er al eerder in gevallen waren, daarna leken ze alleen nog maar op veen, tot ze tenslotte ook die eigenschap verloren: dan waren ze zelf veen geworden".

Zandige bodems komen vooral voor in Gelderland, Overijssel, Noord Brabant en Drenthe. Het is oud land en vroeger waren de mensen er arm. Van nature was het zand onvruchtbaar, gevoelig voor erosie door de wind als er geen vegetatie was, en nogal wat zandgronden zijn te nat. Opvallend is dat enkele van de meeste welvarendste gemeentes in Nederland op het zand liggen, zoals Bloemendaal, Laren, Rozendaal en Eersel. De essen, engen en enken die zijn ontstaan door honderden jaren van potstal bemesting, behoren nu tot de betere gronden in de zandstreken. De gezegdes met zand slaan op het materiaal zelf (structuurloos) of hebben iets negatiefs. Het gezegde "op zand bouwen" komt van Mattheüs 7:26 (uit de Statenvertaling): "„ die sal bij eenen dwasen man vergeleken worden, die syn huys op 't sant gebouwt heeft." Dat bestaat ook in het Frans "Batir sur la sable", Duits "Auf dem sand bauen", en Engels "To build upon the sand". Er zijn andere zandgezegdes die ook in het Duits, Frans of Engels voorkomen zoals "Klaas Vaak, Pier Luik, het zandmannetje" die in het Frans "Le marchand de sable" heet, in het Duits "Das Sandmannchen" in het Engels "The dustman". Ook het gezegde "Iemand zand in de ogen strooien" bestaat in het Frans (Jeter de la poudre aux jeux de quelqu'un), Duits (Einem Sand in die Augen streuen), en Engels (To throw dust in a person's eyes).

De bodem is kleilig langs de rivieren, de kust en in de polders, en over het algemeen zijn het vruchtbare gronden. De meeste problemen zijn van fysische aard (drainage, infiltratie). Er zijn maar een paar gezegdes met klei die refereren naar de afkomst, iets financieels, teleurstelling of ondeugdelijkheid. Voor zover ik weet, is er maar één gezegde met leem of silt in de Nederlandse taal: een reus op lemen voeten (schijnbaar sterk maar in feite zwak). De bodem wordt ook vaak in liedjes bezongen. In het Nederlands is er bijvoorbeeld een lied over de Zeeuwse klei van de Band Surrender² en in Vlaanderen heeft Raymond van het Groenewoud een lied gemaakt waarin hij zingt "Trek me uit de

Vlaamse klei". waarmee hij bedoelt dat vast blijven zitten in de Vlaamse klei kan leiden tot een bekrompen houding of visie.³

ACHTERNAMEN

Heel wat mensen hebben veen in hun naam, zoals Van (der/de) Veen of Veenklaas. Ook aardig wat mensen hebben zand of klei in hun naam zoals bijvoorbeeld Zandstra, Zandbergen, Kleiberg of Kleiman. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze namen voornamelijk voorkomen op gelijknamige grondsoorten. We weten bijvoorbeeld wel dat lokale namen van velden en akkers een bodemnaam hebben die overeenkomt met hun grondsoort.

Er zijn zo'n 44 plaatsen die zand, veen of leem in hun naam hebben, maar opvallend genoeg is er geen plaatsnaam met klei. De dorpen met zand in hun naam liggen vooral in het zuidwesten en noordoosten en opvallend genoeg niet in het zandige oosten. Er zijn 31 plaatsen met veen in hun naam en de meeste daarvan liggen in het hoogveen van Drenthe, en enige plaatsen in het westen op laagveen. Twee dorpen in Overijssel hebben leem in de naam.

De bodem is dus doorgedrongen in de taal in spreekwoorden en uitdrukkingen, evenals in de namen van mensen, dorpen en steden. Er zijn ongeveer drie keer meer uitdrukkingen met het woord bodem dan grond, en er zijn 23 gezegdes met veen, zand of klei, waarvan 16 met zand. Ik heb geen duidelijke verklaring voor het verschil in het aantal gezegdes. Omdat mensen in

De innige binding met
bodem blijkt uit vele plaats-
en persoonsnamen

Nederland langer op het zand hebben geleefd, is er een langere tijd geweest om die spreekwoorden te ontwikkelen, of mensen op het zand hebben een meer poëtische neiging en reflectie op hun leefomstandigheden gehad. Sommige gezegdes weerspiegelen het materiaal (structuur, los), maar andere hebben een negatieve en kritische betekenis, meestal met een laag karakter. Ik ben geen taalkundige en ik ken ook de etymologie van Nederlandse woorden niet, maar er zit misschien iets diep protestants in. Het kan een weerspiegeling zijn van het Nederlands, de aard van spreekwoorden of het gebruik van het woord bodem. Gezegdes worden gebruikt om iets op een enigszins welsprekende en metaforische manier over te brengen. Het zou kunnen dat het gebruik van deze spreekwoorden afneemt, omdat er andere manieren zijn ontstaan om iets kritisch uit te drukken, zoals men nu al veelvuldig doet met emoji's of symbolen.

NOTEN

1. Hartemink AE, Sonneveld MPW. Soil maps of The Netherlands. Geoderma 2013; 204:1-9.
2. Surrender (2001): een liedje over Zeeuwse klei: <https://muzikum.eu/nl/123-2125-30321/surrender/zeeuwse-klei-songtekst.html>.
3. R. van het Groenewoud (1991), <https://www.songteksten.nl/songteksten/27149/raymond-van-het-groenewoud/liefde-voor-muziek.htm>.